

Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi: 08.07.2020
Kabul Tarihi: 10.03.2021

Research Article
Received: 08.07.2020
Accepted: 10.03.2021

Osmanlı iktisadi düşüncesinde korumacılık: Ahmed Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey*

Cumali Bozpınar¹

Dr., Çevre ve Şehircilik Bakanlığı
cumalispontik@gmail.com
0000-0001-8760-5253

ÖZ

Osmanlı iktisat tarihinde XIX. yüzyıl bir dönüşüm dönemi olmuştur. Bu dönemde iktisat politikaları tartışılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada korumacılığı savunan Akyiğitzade Musa Bey'in görüşleri incelenmiştir. Bir karşılaştırma yapabilmek için, ilk korumacılık yanlısı Osmanlı düşünürü olan Ahmed Mithat Efendi'nin konuya ilişkin açıklamalarına da yer verilmiştir. Akyiğitzade Musa Bey, sistematik bir şekilde korumacılığı savunmuştur. Bununla birlikte Osmanlı ekonomisi için herhangi bir iktisat politikası önermemiş olsa da bebek sanayi tezine benzer açıklamalarda bulunduğu kabul edilebilir. Osmanlı ekonomisine ilişkin açıklamaları genel olarak üstü kapalı ifadeler niteliğindedir. Bu durum istibdat döneminin özgül şartlarına bağlanabilir. Bundan başka bilinenin aksine korumacı iktisat politikaları değil serbest ticaret politikaları yanlısı olduğu belirtilebilir. Bu nedenle Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında Akyiğitzade Musa Bey'in korumacı ya da ılımlı korumacı olarak gösterilmesi isabetsiz değerlendirmeler olarak kabul edilmelidir.

Anahtar Kelimeler:
Osmanlı İktisadi
Düşüncesi, Korumacılık,
Ahmed Mithat Efendi,
Akyiğitzade Musa Bey

JEL Kodları: N40, N75.

Protectionism in Ottoman economic thought: Ahmed Mithat Efendi and Akyigitzade Musa Bey

ABSTRACT

In Ottoman economic history, the XIXth century was a period of transformation. In this period, economic policies began to be discussed. In this study, the views of Akyigitzade Musa Bey, who advocated protectionism, were examined. To make a comparison, the statements of Ahmed Mithat Efendi on the subject, who was the first pro-protectionist Ottoman thinker, were also included. Akyigitzade Musa Bey systematically advocated protectionism. However, although he did not propose any economic policy for the Ottoman economy, it is acceptable that he made statements similar to the infant industry argument. His statements on the Ottoman economy are generally implicit. This can be attributed to the specific conditions of the period of autocracy. Furthermore, contrary to popular belief, it can be stated that he was in favor of free trade policies, not protectionist economic policies. For this reason, showing Akyigitzade Musa Bey as a protectionist or moderate protectionist in studies related to Ottoman economic history should be considered as inaccurate evaluations.

Keywords: Ottoman
Economic Thought,
Protectionism, Ahmed
Mithat Efendi,
Akyigitzade Musa Bey.

JEL Codes: N40, N75.

* Atıf vermek için/To cite: "Bozpınar, C. (2021). Osmanlı iktisadi düşüncesinde korumacılık: Ahmed Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey. *KOCATEPEİİBFD*, 23(1), 20-35. <https://doi.org/10.33707/akuiibfd.766599>

¹ Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Extended Summary

Throughout the XIXth century, there was no consensus on economic concepts among Ottoman thinkers. Although the confusion of concepts continued towards the end of the century, views in favor of liberal economics (free trade) had gained weight. While the views in favor of liberal economics were viewed with suspicion during the Balkan Wars, these views were completely discredited at the beginning of the First World War. With the beginning of the First World War, the protectionist view became dominant in Ottoman economic management.

In this study, the views of Ahmed Mithat Efendi and Akyigitzade Musa Bey on protectionism were examined. While Ahmed Mithat Efendi was the first to defend protectionism among Ottoman economic thinkers, Akyigitzade Musa Bey, the follower of his thoughts, put forward more systematic thoughts on protectionism. This situation makes it possible to make a comparison between the two thinkers. Considering that the Ottoman State was under limitation in the last quarter of the XIXth century in terms of the implementation of an independent economic policy due to the General Public Administration (Duyun-ı Umumiye İdaresi) and capitulations, it becomes necessary to investigate the scientific nature of the protectionist economic thoughts put forward in this period. The importance of study shows itself in this center.

As a research method in the study, the related resources were searched, and the obtained information and findings were compared and evaluated. In this context, the explanations of the two thinkers, whose emphasis was on protectionism, were summarized, these explanations were compared with the thoughts stated in other studies on the subject when necessary, and some theoretical inferences were made.

Ahmed Mithat Efendi, who did not have a holistic economic understanding against liberal economics, made some simple criticisms in favor of protectionism as far as only a chronicler could. However, he was the first representative of the economic protectionist thought in the history of Ottoman thought.

There is a consensus in the literature that Akyigitzade Musa Bey continued the views put forward by Ahmed Mithat Efendi. However, Akyigitzade Musa Bey did not make any reference to him in his works.

Akyigitzade Musa Bey, who made some determinations regarding the state of the Ottoman economy, could not make a definite assessment since statistical data was not produced in the country. He made some qualifications on the Ottoman economy based on his observations. Despite these qualifications, he did not recommend any protectionist economic policy for the Ottoman economy. However, it can be stated that Akyigitzade Musa Bey is temporarily pro-protective, limited to the infant industry argument, from the explanations he put forward.

On the other hand, Akyigitzade Musa Bey did not suggest a strategic plan for industrialization. Here, he indirectly stated that the customs tax was not sufficient. The fact that he did not offer a clear policy was probably due to the pressure of the Abdulhamit administration against opposing ideas and movements.

Another result is that Akyigitzade Musa Bey is generally in favor of a liberal economy in his choice of economic policies. That is to say, he accepted that countries in the lower stages of development implemented free trade policies after moving to the industrial stage. Furthermore, he accepted that the protective practices to be applied until the industrialization stage are temporary. In addition, he did not recommend any protectionist policy in imports of agricultural products and luxury commodities. For these reasons, calling Akyigitzade Musa Bey a protectionist or a moderate protectionist in the Ottoman economic history literature should be regarded as inaccurate evaluations.

Finally, some findings were obtained regarding the Ottoman State in the second half of the XIXth century. The first of these findings is that the Ottoman State could not both determine an independent foreign trade policy and follow the policy due to the capitulations. Secondly, due to the scattered incentive legislation and the absence of a general incentive, the incentive policy tools for production activities in the Ottoman country could not be used. The last is that there was no change in the mindset of the Ottoman people in a capitalist direction yet. In the face of these findings, it is an appropriate assessment that the Ottoman administration did not have any means of implementing protectionist economic policies.

I. Giriş

A. Smith'in *Ulusların Zenginliği* başlıklı kitabını yayımlamasıyla iktisadın bir bilim olarak ortaya çıktığı genel olarak kabul edilmektedir². Bununla birlikte bu tarih itibarıyla Batı Avrupa toplumunda iktisadi kavramların yüzyıllardır yerleşik halde bulunduğu görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde reformların başlatıldığı III. Selim döneminde iktisadi nitelikteki reformlar dahi herhangi bir iktisat teorisine dayandırılmadığı gibi ülkede konuşulan dilde iktisat kitaplarının bu dönemin üzerinden 60 yıl geçtikten sonra yayımlandığı belirtilmektedir (Kılınçoğlu, 2012, s. 45; Bozpinar, 2021, s. 810).

Osmanlı Devleti'nde 1860'larda gazete ve dergilerde iktisadi konularda yazılar yayımlanmaya başlanmıştır³. Bu konuda önce çıkan isimler olarak İbrahim Şinasi, Münif Paşa, Mehmet Şerif Efendi ve Ohannes Efendi belirtilmektedir (Kılınçoğlu, 2012; Bozpinar, 2021, s. 810).

Osmanlı Devleti'nde iktisadi korumacılığın⁴ ilk temsilcisi olarak Ahmed Mithat Efendi (1844-1912) kabul edilmektedir (Kılınçoğlu, 2012, s. 64). Akyiğitzade Musa Bey'in (1865-1923), Ahmed Mithat Efendi'nin izinden gittiği ve iktisadi korumacılık konusunda daha sistematik görüşler ortaya koyduğu ileri sürülmektedir (Kılınçoğlu, 2012, s. 86).

Diğer yandan bu dönemde iktisadi kavramlar üzerinde yazarlar arasında bir mutabakat bulunmadığından tam anlamıyla bir "kavram kargaşası" yaşandığı kabul edilebilir. Bu kapsamda *kamu maliyesi* yerine *ilm-i iktisat*, *ekonomi politik* yerine ise *ilm-i tedbir-i servet* kavramının kullanıldığı belirtilebilir⁵. Başka bir deyişle iktisada *economics* karşılığı değil kamu maliyesi anlamı verilmiştir⁶.

Osmanlı düşünürleri arasında yüzyılın sonlarına doğru hâlâ kavram kargaşası devam etse de liberal iktisat (serbest ticaret) yanlısı görüşler ağırlık kazanmıştır. Liberal iktisat lehindeki görüşler Balkan Savaşları döneminde şüphe uyandırmaya başlarken I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte tamamen gözden düşmüştür. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Osmanlı ekonomi yönetiminde korumacı görüş hâkim hale gelmiştir.

Bu çalışmada Ahmed Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey'in korumacılığa dair görüşleri incelenmiştir. Ahmed Mithat Efendi, Osmanlı iktisat düşünürleri arasında korumacılığı ilk savunan düşünür iken, onun izinden giden Akyiğitzade Musa Bey ise korumacılık konusunda daha sistematik düşünceler ortaya koymuştur. Bu durum iki düşünür arasında bir karşılaştırma yapılmasına imkân sağlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın son çeyreğinde *Düyun-ı Umumiye* İdaresi ve kapitülasyonlara bağlı olarak bağımsız bir iktisat politikası uygulaması noktasında kısıt altında olduğu dikkate alındığında bu dönemde ortaya koyulan korumacı iktisadi düşüncelerin ne derece bilimsel nitelikte olduğunun araştırılması gerekli hale gelmektedir. Çalışmanın önemi de kendini bu merkezde göstermektedir.

Çalışma yöntemi olarak ilgili kaynaklar taranmış ve elde edilen bilgi ve bulgular karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda ağırlığı korumacılık konusu olmak üzere iki düşünürün iktisada ilişkin olduğunu kabul ettiğimiz açıklamaları ortaya koyulup, bu açıklamalar gerektiğinde konu üzerine yapılmış diğer çalışmalarda belirtilen düşüncelerle karşılaştırılarak değerlendirilmiş ve bazı teorik çıkarımlarda bulunulmuştur.

² W. S. Jevons, C. Gide ve F. A. Hayek'e göre R. Cantillon (1680-1734) iktisat biliminin kurucusudur (Rothbard, 1995, ss. 345, 347). İktisat biliminin kurucusu kabul edilen bir başka isim ise W. Petty (1623-1687)'dir (Ulutan, 1978).

³ Sayar (2013, s. 277)'a göre 1870'den itibaren iktisadi düşünce Osmanlı toplumuna girerek yayılmaya başlamıştır. Bununla birlikte Osmanlı tarihinde esasen *ilk iktisatçılar* denilebilecek bir kuşaktan bahsedilemez.

⁴ Bir dış ticaret politikası olan korumacılık, henüz sanayileşmemiş ülkelerin yapısal özelliklerinden ötürü serbest dış ticaret koşullarında diğer ülkelerle rekabet edemeyecekleri kabulüne dayanır. Ayrıntılar için bk. Yılmaz (1992).

⁵ Aristo geleneğinden Kınalızade Ali Efendi ve daha sonra Taşköprüzade Ahmed Efendi iktisat bilimine *eve ait umurun bilgisi* anlamında *ilm-i tedbir-i menzil* demişlerdir. Türk ahlâk düşünürlerinin ve mutasavvıfların *itidal* kelimesini *iktisat* anlamında kullandıkları belirtilmektedir. *İlm-i tedbir-i menzil*, Tanzimat Dönemi'nde kullanılmaya başlayan *ekonomi politik* ile özdeş olmamıştır. Kavram kargaşası sürüp gitmiştir. II. Abdülhamit Dönemi'nde *iktisat* kavramına karşılık *ilm-i iktisat* üzerinde mutabık kalındığı anlaşılmaktadır. İktisat kelimesini ilk olarak Süleyman Sudi'nin kullandığı belirtilmektedir (Sayar, 2013, ss. 288-9).

⁶ Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde XIX. yüzyılda yaşanan iktisadi kavram kargaşasına ilişkin olarak bk. Güler (2005).

II. Ahmed Mithat Efendi'nin İktisadi Görüşleri

II.I. İktisat ve Ahmed Mithat Efendi

Osmanlı sosyal formasyonunda üretim tarzına ilişkin tartışmalar güncelliğini korumaktadır. Üretim tarzı konusunda tartışma devam etse de Osmanlı iktisadi yapısının kapitalizm öncesi bir nitelikte olduğuna dair iktisat tarihçileri arasında neredeyse bir mutabakat sağlandığı söylenebilir.

Osmanlı iktisadi yapısının kapitalizm öncesi bir nitelikte olmasına bağlı olarak, devletin iktisat politikası uygulamalarından değil iktisadi zihniyet ilkelerinden bahsetmek mümkündür⁷. Bu ilkelerin ekonomi yönetimindeki geçerliliği XIX. yüzyıl boyunca peyderpey zayıflamıştır⁸. Bu zayıflamada yavaş yavaş başlayan kapitalist yapısal dönüşüm belirleyici olmuştur⁹. Sonuçta kapitalist kurumların ortaya çıkmasına bağlı olarak devletin iktisat politikaları kutusu ve bunların belirlenen hedefler doğrultusunda kullanıldığı iktisat politikalarını içeren zihniyet dönüşümü gerçekleşmiştir. XIX. yüzyılın sonunda korumacı iktisat politikası lehinde görüşlerin ortaya çıkmasını bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir.

Osmanlı iktisat düşünürleri arasında korumacılığı ilk savunan Ahmed Mithat Efendi olmuştur.

Ahmed Mithat Efendi¹⁰, II. Abdülhamit Dönemi'nin öne çıkan entelektüelleri arasındadır. Bunda iki yüzün üzerinde kitap ve makaleyi yazması ya da çevirmesi belirleyici olmuştur (Kılınçoğlu, 2012, s.73). Bunun yanında dönemin en etkileyici günlük gazetesi *Tercüman-ı Hakikat*¹¹'i kurmuş ve işletmiştir (Kılınçoğlu, 2012, ss.73-4). Buradaki iktisadi yazılarını daha sonra *Ekonomi Politik* ve *Hallü'l-'Ukad*¹² başlıklı kitaplarda toplamıştır¹³(Çağman, 2018, s.323).

Bir bilim olarak *iktisatı* tanımlamamış ve bu kavram için yine tanımlamadığı *ekonomi politik* kavramını kullanmıştır. Tanımlamama sebebi olarak Avrupalı yazarların üzerinde anlaştıkları bir tanımın

⁷ Bu ilkelerin Weberyan anlamda subjektif rasyonalite niteliğinde olduğu belirtilebilir. Ayrıntılar için bk. Bozpinar (2020).

⁸ Osmanlı rasyonalitesini şekillendiren bu ilkelerin XIX. yüzyıl boyunca peyderpey zayıflamasının Bursa ipek sektörü özelinde analizi için bk. Bozpinar (2018).

⁹ XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı ekonomik yapısının kapitalist yönde dönüşümünün Bursa ipek sektörü özelinde analizi için bk. Kaygalak (2008), Quataert (2011) ve Bozpinar (2018).

¹⁰ Bir esnaf ailesinin oğlu olarak İstanbul'un Tophane semtinde 1844 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının ölümü üzerine 1871'de ağabeyinin memuriyette bulunduğu Vidin'e gitmiştir. Mithat Paşa'nın Niş valiliği sırasında ağabeyi ile Niş'e giderek rüştiye tahsilini orada tamamlamıştır. Mithat Paşa'nın Tuna valiliği üzerine 1864'te Rusçuk'a gitmiş ve Vilâyet Mektûbî Kalemî'nde memuriyete başlamıştır. Mithat Paşa, Fransızca çalışmasını teşvik ettiği gibi buna imkân da sağlamıştır. Mithat Paşa 1869 yılında Bağdat valisi olunca yanında ağabeyi ile birlikte onu da götürmüştür. Bağdat'ta kendisini entelektüel bir çevre içinde bulmuştur. İlk kitapları olan *Hâce-i Evvel* serisi ile Kissadan Hisse'yi burada yazmıştır. Bağdat mutasarrıfı olan ağabeyinin 1871'de ölümü üzerine memuriyetten ayrılarak İstanbul'a dönmüştür. İzleyen süreçte gazete yazarlığı ve yayıncılık yapmıştır. *Dağarcık* dergisinde çıkan *Duvarın Bir Sadâ* adlı yazısında ortaya koyduğu ancak daha sonra vazgeçtiği materyalist düşüncenin izlerini taşıyan ifadelerinden dolayı *Basîret* gazetesi tarafından İslâm aleyhtarlığı ile suçlanmıştır. Muhtemelen bu sebepten 1873'te, Genç Osmanlılar'la ilgisi olmadığı halde Rodos'a sürülmüştür. V. Murad'ın padişah olmasıyla affedilerek İstanbul'a dönmüştür. 1878'de *Tercümân-ı Hakikat*'i çıkarmaya başlamıştır. Geçimini genel olarak kendisi sağlamakla birlikte II. Abdülhamit'in himayesinden de mahrum kalmayarak ölümüne kadar *Takvîm-i Vekâyi'* ve *Matbaa-i Âmire* müdürlüğü, *Meclis-i Umûr-ı Sıhhiyye* üyeliği ile başkanlığında ve çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, 1889'da Stockholm'de düzenlenen Şarkiyatçılar Kongresi vesilesiyle iki buçuk ay süren bir Avrupa seyahati de yapmıştır. II. Meşrutiyet'in İlanı'ndan sonra emekli olarak bir süre *Dârülfünun*, *Medresetü'l-vâzîn* ve *Dârümuallimât*'ta genel tarih, dinler tarihi, felsefe tarihi, eğitim tarihi gibi dersler vermiştir. 28 Aralık 1912'de gönüllü olarak hizmet ettiği Dârüşşafaka'da vefat etmiştir (Okay, 1989).

¹¹ İlk nüshası 27 Haziran 1878 tarihinde yayımlanmıştır. Kamuoyunu biçimlendirip yönlendirmede en etkili yayın organı olmuştur. Bu yönüyle II. Abdülhamit'in halkı eğitme ve onları zararlı düşüncelerden koruma esasına dayanan eğitim ve kültür politikasıyla paralellik gösterdiğini söylemek mümkündür. Siyasi iradeyle örtüşen bu düşünce ve amaç birlikteliği gazeteye maddi ve manevi desteği de beraberinde getirmiştir (Tekin, 2011). Çakmak (2012, s.188), Ahmed Mithat Efendi'nin önceleri materyalizmden etkilenirken II. Abdülhamit'in desteğini almak için olsa gerek, tahta çıkışını müteakip materyalizmden uzaklaştığını ve yazılarında İslam ahlakı vurgusunun öne çıktığını belirterek bu dönüşüme kanıt olarak 1878 yılında yayımlamaya başladığı *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin kuruluşunda II. Abdülhamit'ten aldığı maddi desteği göstermektedir. Bunun dışında II. Abdülhamit'in hem siyasi hem iktisadi liberalizme karşı olduğunu, bu kapsamda dış ticarete korumacılığı savunduğunu ve II. Abdülhamit'in düşüncelerini doğru okuyarak gerekli konumu aldığını belirtmektedir. Mardin (1985, s.627)'e göre, Rodos'a sürgün edildikten sonra ülkenin kalkınması konusunda yerleşik siyasi gelenekten koparak bu gibi faaliyetlere siyasetin karışmasının gerekli olmadığı yönünde tutum değiştirmiş ve böylece *siyaset dışı* modernleşmeye önem veren II. Abdülhamit'in doğal bir müttefiki olmuştur.

¹² *Düşümlerin çözümü* anlamına gelmektedir.

¹³ Bu kitaplardan ilki 1879, ikincisi ise 1890 yılında yayımlanmıştır (Midhat, 2005a, s.95; Midhat, 2005b, s.275).

bulunmadığını göstermiştir (Midhat, 2005a, s.101). Sayar (2013, s.289)'a göre Ahmed Mithat Efendi *ekonomi politike* bir karşılık aramadan olduğu gibi kullanırken *iktisatı* ise itidal üzere hareket etmek anlamında kabul etmiştir.

Değer konusunda kavram kargaşası içinde olduğu görülmektedir. İlk olarak serveti "Bizde bir tatmin meydana getiren yahut bizi bir zarardan koruyan, kısacası maddi ve manevi bir ihtiyacımıza karşı gelen her şey" şeklinde tanımlamış ve değerini de bu tanıma bağlı olduğunu belirtmiştir fakat bu tanım büyük oranda *mala* karşılık gelmektedir. Dahası "İşimize yarayan her şey, bir 'servet'tir. Bu halde serveti altının, gümüşün çokluğundan ibaret zannedenlerin fikirleri ve değerlendirmesi uzak kalıp, meşhur İngiliz hakimlerinden Adam Smith'in ortaya koyduğu bu ilke, ekonominin gerçekten temel taşı olmak üzere konulur." diyerek *serveti* kıymetli maden çokluğuna eşit sayan Merkantilist anlayışın dışında Smith'in verdiği anlamda kabul etmiştir (Midhat, 2005a, s.109; Sayar, 2013, s.381). Servet konusunda kavram kargaşasıyla ilgili söylenebilecek "işimize yarayan her şey" ibaresinin büyük oranda malı tanımladığıdır. Bunun dışında bir üretim faktörü olarak sermayeden habersiz olduğu anlaşılmaktadır.

İkinci olarak değere ilişkin olarak şöyle bir tanımlama yapmıştır: "...Genel servetin hiçbir değeri olmayıp, ona değer veren şey ise, onun üzerine ilave edilip eklenen 'emek' yani çalışmaktır..." (Midhat, 2005a, s.110). Görüldüğü üzere değer tanımı *emek değer kuramını* çağrıştırmaktadır.

Diğer taraftan *elmas-su çelişmesini* kavramsallaştırmaksızın açıklayıp bu kapsamda değeri ikiye ayırmıştır: Mübadele değeri ve cari değer (Midhat, 2005a, s.111). Ayrıca değeri, önceki *emek değer kuramını* çağrıştıran açıklamalarından uzaklaşarak *mübadele edilebilirlik* olarak kabul etmiştir: "...Ekonomi politik fenninde bir keramet varsa, o da işte böyle sizce faydalı, değerli ve bence faydasız ve değersiz olan şey üzerinde bir mübadele kabiliyeti tasavvur ederek, o kabiliyete göre, ona fayda ve değer hükmettirmesinden ibarettir..." (Midhat, 2005b, s.306). Başka bir husus tutarlı bir bölüşüm teorisi bulunmadığıdır. Dolayısıyla *ücret fonuna* yer vermediğinden onun pozitif iktisat anlayışı Klasik İktisat içinde ele alınamamaktadır (Sayar, 2013, s.382).

Böylece Ahmed Mithat Efendi'nin temel iktisat kavramlarının tanımlanması noktasında bir kargaşa içinde olduğu kabul edilebilir. Aşağıda anlatılacağı üzere iktisadi serbesti-korumacılık tartışmasına gelindiğinde onun bu kargaşa hali yerini kafa karışıklığına bırakmıştır.

II.II. Korumacılık ve Ahmed Mithat Efendi

Evrensel iktisadi yasalar olduğuna dair liberal varsayımı reddederek iktisatta tarihsel yaklaşımı benimsemiş ve ülkelerin bulunduğu özgül şartlara göre bir iktisat anlayışının gerekli olduğunu ileri sürmüştür (Kılınçoğlu, 2012, ss.74, 80). Bununla birlikte iktisat biliminin prensipleri doğrultusunda bireysel ekonomik başarılar elde edilebileceğini ve ülkelerin ekonomik gelişmesinin sağlanabileceğini kabul etmiştir. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti'nin ekonomik gelişmesinin önündeki engellere yönelik pratik çözümler önermiştir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, Osmanlı liberallerini eleştirse de kendi argümanlarının liberal prensiplere dayandığıdır. Bu kapsamda onun liberalizmine ilişkin iki göstergeden bahsedilebilir: İlki, Smith'in iktisadi anlayışının temel direkleri olan iş birliği ve iş bölümünü kabul etmesi ve ikincisi, iktisadi gelişmenin devlet inisiyatifindeki iktisadi girişimlere değil bireysel ekonomik başarılarla bağlı olduğunu varsaymasıdır. Dolayısıyla onun iktisadi liberalizm karşısındaki duruşu liberal-karşıtı bir korumacılık olmaktan daha karışıktır (Kılınçoğlu, 2012, s.78).

Söz konusu karışıklıkla ilgili olarak Ahmed Mithat Efendi'nin II. Abdülhamit Dönemi'nin düşünce alanındaki en iyi temsilcisi olduğunu belirtmek uygun olacaktır (Berkes, 2003, s.370). Ahmed Mithat Efendi önce Yeni Osmanlılar'a katılmış ve daha sonra bu sebeple sürgüne gönderilmiş olsa da II. Abdülhamit'in tahta çıkmasından sonra Yeni Osmanlılar'dan ayrılıp aleyhlerine dönerek iktidarın savunucusu olmuştur (Kabakçı, 2016, s.42). Böylece bir iktisatçının çok uzağında adeta bir vakanüvis sıfatına uygun düşecek şekilde II. Abdülhamit'in himayesine sığınmış ve buna bağlı olarak iktisadi konulardaki açıklamalarını yüzeyselliğin ötesine geçirmemiştir.

Ahmed Mithat Efendi'nin liberalizm-karşıtı korumacılığının karışıklığına dair, *Ekonomi Politik* çalışmasında bir taraftan liberal görüşlere korumacı argümanlarla karşı çıkarken diğer taraftan tekel, özel mülkiyet ve özel girişim konularında tam anlamıyla liberal bir tavır aldığı ve rekabet ve mübadele özgürlüğünün vazgeçilmez yararlarını da kabul ettiği belirtilebilir. Bu kapsamda Tanrı'nın farklı kaynakları farklı ülkelere tahsis etmesi gerçekliğiyle uluslararası ticaret üzerine konulan yasakların örtüşmediğini kabul etmiştir (Kılınçoğlu, 2012, s.81).

Ekonomi Politik çalışmasında serbest dış ticaret lehindeki liberal argümanlara korumacı argümanlar yardımıyla karşı çıkarken de kafa karışıklığı devam etmiştir. Bu kapsamda ilk olarak serbest dış ticaretin

sadece en gelişmiş ülkeler arasında uygulanabilir olduğunu kabul ettiği belirtilebilir fakat bu kabulde de karışıklık devam etmektedir. Şöyle ki bu ülkelerin de pür olarak dış ticarete serbesti yanlısı olmadıklarını belirtmiştir:

“Fransa ile Belçika ve bunlar ile İngiltere arasında ithalat ve ihracat hürriyeti lazım olabilir. Zira bu memleketlerin hepsi sanatkârlıkta, tüccarlıkta birbiriyle rekabet edebilecek derece ilerlemişlerdir...

Belçika ve Fransa ve İngiltere gibi sanayi ve ticari durumları bayağı dengeli bulunan yerlerde bile, bugün tamamıyla mübadele hürriyeti yoktur. Birçok kayıtlar, onlar arasında da işte bu mübadele hürriyetini kayıt altına almaktadır. Şu satırları yazmakta bulunduğumuz zamanlar da mübadele hürriyeti önermesi Almanya’da bir büyük tartışma açmış olup, bu hürriyeti tutan bir takım adamlar bulunmuş ise de, millet meclislerinde de oyların dörtte üçü mübadele hürriyetinin aleyhine tutarak, yabancı ithalatına karşı birtakım koruyucu ve engelleyici vasıtaların konulmasına karar vermişlerdir...” (Midhat, 2005a, s.158).

Aynı çalışmada ekonomisinin geriliği dikkate alınarak serbest dış ticaretin Osmanlı Devleti için uygulanamaz olduğunu belirtmiştir:

“...ziraat ve sanat ve ticaretçe bugünkü bulunduğumuz hal ve hatta kabiliyetin bile hiç hükmünde kalacağı teslim olunur diye inanırız. Hal bu merkezde olunca ve Avrupa’nın bugünkü özel ve genel ilerlemeleri dikkate alınıp önem verilince, ithalat ve ihracat hürriyetinin bize uygulanması işinde acele etmek şöyle dursun, birdenbire gerçek bir münasebet de bulunabileceğini ümit edemeyiz...

Eğer şimdiki halde genel ithalat ve ihracat serbestliğine cevaz verilecek olur ise, bugünkü günde İran gibi henüz eski servetini korumakta bulunan milletlerin de servetleri bizim halimize dönüşür. Yani sanayi ve ticaret konusunda beş kıtaya galebe eylemiş olan Avrupa kıtası, bütün cihanın servetini hep kendisine çekerek, bir Fransız şairinin dediği gibi, ‘Bir zaman olur ki, İngiliz adaları, üzerine yığılmış olan servetin ağırlığına tahammül edemeyerek, okyanusun dibine gark olur gider’...

Biz düşünüyoruz ki, bizde mübadele hürriyeti kapısını açacak olur isek, iç sanayi ve ticaretimizi canlandırmak kesinlikle imkânsızdır...” (Midhat, 2005a, ss.155, 158, 159).

Tüm bu tespitlerinden sonra Osmanlı ekonomisi için iktisadi anlamda bazı önerilerde bulunmuştur. Bu önerilerin ne Osmanlı ekonomisine ilişkin istatistiki bilgiye dayandığı ne geçerli bir teoriyi esas aldığı ne de teorik bütünselliğe sahip olduğu anlaşılmakta olup yalnızca bazı pratik öneriler niteliğinde olduklarını kabul etmek mümkündür¹⁴:

“...bizce Avrupa’nın yeni sanayisini memleketimize ithal etmek talep olunur. Fakat bunun gerçekleşmesi için mutlaka yabancı ithalatı serbest bırakmak zorunlu değildir. ...Zira yabancı ithalatı için onlara da bir zorunluluk göstermeyecek olur isek, gelip sanatlarını burada işlemek zorunda kalmazlar. Bu yüzden biz öncelikle iç sanayi ve ticaretimizi güzelce himaye için yabancı ithalatı üzerine çok vergiler koymalıyız. İşte bu vergiler için genellikle çokluk aramak da lazım gelmez. Yabancı ithalatının çeşitleri velev ki, yüzlerce kalemlere ulaşmış olsun. Bunları sınıf sınıf ayırıp hangilerine bizce en fazla ihtiyaç var ise, onlara en az vergi koymak ve gerekir ise böyle en fazla ihtiyacımız olan, örneğin makinalar gibi yabancı mamullerinden hiç vergi almamak derecesinden başlayarak, ihtiyacımız en az olan örneğin süse ilişkin eşyaya en ağır vergi koymak gibi bir tedbir ile işe nizam verilir. Böyle bir tedbir gerekli görülür ise, ...dış fabrikaların yarıya yakın fiyatla satabilmesi gibi bir nisbetsizlik ortadan kalkarak, Avrupa’ya yükleyeceğimiz fazla vergiler ile iç sanayimizi teşvik eder ve genişletir. Ama Avrupa sanayisini memleketimize ithal için birkaç türlü yol daha vardır. Sanayi için birçok cemiyetler kurularak, Avrupa’ya öğrenciler gönderebilirler. Yahut bu ilerleme vasıtalarını devlet getirterek, vaktiyle diplomat etmek için Avrupa’ya öğrenci gönderdiği ve hatta bir zaman ziraat fenlerini öğrenmek için de adam gönderdiği gibi, sair sanayiye öğrenmek için de adam gönderebiliriz. Bundan da başka olarak, Avrupa’dan bizim memleketimize gelip sanat icra edecek olanlar için, birkaç belirli yıl mahsus olmak ve kararlaştırılmış şartlarıyla kayıtlı bulunmak üzere, türlü türlü imtiyazlar da verebiliriz. Bu imtiyazlarda ne kadar cömertlik etsek çok değildir. Düzenli ve gözü açık olduktan sonra, bu çeşit işlerde ne kadar cömertçe davranılsa beis yoktur. Büyük Petro ve Mehmed Ali gibi kendi buldukları yerlerin müceddidi sayılan büyük adamların bu yolda nasıl hareket eylediklerini tarih bize tamamıyla göstermektedir...” (Midhat, 2005a, ss.159-60).

¹⁴ Sayar (2013) da benzer değerlendirmelerde bulunmuştur: Ahmed Mithat Efendi pozitif iktisat-normatif iktisat ayrımıyla ilgilenmeyerek pozitif iktisadi somutta işlerliğine inandığı politika tedbirlerine özdeş kılmıştır. İktisadi uygulamaların çağdaş yorumları onun araştırmalarından uzak kalmıştır. Bu kapsamda onun pozitif iktisat boyutunda tutarlı bir atif çizgisi vermekten uzak olduğu yani denge, objektif-subjektif değer teorileri ve ücret fonundan marjinal verimliliğe doğru kaymanın izlerini taşımadığı belirtilebilir. İktisat politikası uygulamalarında yetkin tespitlerinin olduğu kabul edilebilse de teorik çıkarım niteliklerine sahip olmamıştır (Sayar, 2013, ss.378, 388-9).

Ahmed Mithat Efendi korumacı düşüncelerini çok daha etkili bir tarzda *Hallü'l-'Ukad* başlıklı çalışmasında formüleştirmiştir (Kılınçoğlu, 2012, s. 82). Burada Smith öncesi dönemdeki korumacılık yanlısı üç Fransız iktisatçının –Sully, Colbert ve Quesnay- görüşlerine yer vererek korumacılık karşıtı Osmanlı liberallerinin eleştirilerine karşı Osmanlı ekonomisinin mevcut gelişme düzeyini göz önünde bulundurarak bu üç Fransız iktisatçının korumacı görüşlerinin Osmanlı ekonomisine uygulanabilirliğini kabul etmiştir:

“...Smith’in ekonomisini mekteplerde okutmak, kiliselerde ‘Size en büyük fenalık edenleri, canı gönülden seviniz! Bir yanağınza tokat vuranlara, diğer yanağınızı da çeviriniz!’ diye verilen va’z ve nasihatlarla benzer. Fennî bir fikir, fennî bir ilke olmak üzere okutulur ama uygulanması gereken yasa şeklinde değil!

Bizim yüksek mekteplerimizde Adam Smith ekonomisinin güya bir yasa, gereğince uygulanacak bir düstur şeklinde kabul edilmesi büyük üzüntüyü gerektirir. Biz ki, henüz Quesnay ve Colbert zamanlarında değil, Sully zamanına bile gelmemişiz...” (Midhat, 2005b, s.358).

Ahmed Mithat Efendi Osmanlı ekonomisinin “Quesnay ve Colbert zamanlarında değil, Sully zamanındaki düzeye bile gelmediği”ne ilişkin olarak ülke ekonomisinin sanayi ve ticaret üzerine değil tarıma dayalı olduğunu ve silah kurşununun bile ithal edildiğini kanıtlar olarak göstermiştir (Kabakçı, 2016, s.48). Ayrıca tarımsal faaliyetlerden yalnız üreticinin faydalandığı ama bunların ticari bir zihniyetle değerlendirilmediğini belirtmiştir. Bu kapsamda tarımsal ürünlerin ihracatını yapanların da yabancılar olduğunu vurgulamıştır. Böylece Osmanlı Devleti’nin ne kendi ürünlerini kendisinin ihraç edebildiği ne de ithalatı kendisinin yapabildiğini belirterek bu durum karşısında serbest ticaretin uygulanamayacağı sonucuna varmıştır. Rusya örneğini göstererek Deli Petro’dan başlayarak Rus halkına iktisadın zorla öğretilmediğini ileri sürüp Osmanlı insanına da zorla çiftçiliğin, zanaatkarlığın ve tüccarlığın öğretilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur. Ayrıca fütuhat yaparak ganimet elde etme dönemi kapanalı iki yüz yıl olmasına rağmen bu yola hâlâ başvuruluyor olmasının geri kalmışlığa yol açtığını belirtmiştir¹⁵. Son olarak eğitim kurumlarında serbest ticaret zihniyetinin dayatılmasının yanlışlığını vurgulamıştır (Çağman, 2018, s.337). Böylece ihtiyaç duyulan malların ülkede üretilmesi lehinde olanlara yönelik iktisadi bilmedikleri suçlamasının mesnetsiz bir iddia olduğunu kabul etmiştir (Çağman, 2018, ss.337-8). Kılınçoğlu (2012, ss.83-4), burada Alman Tarihçi Okulu yazarlarına açık bir referans vermese de List’in görüşleriyle doğrudan veya dolaylı bir bağlantıdan bahsetmenin mümkün olduğunu ileri sürmektedir.

Kılınçoğlu (2012, s.86)’na göre Ahmed Mithat Efendi önde gelen Osmanlı liberal iktisatçıların tersine sözde evrensel olarak geçerli *laissez-faire* prensibine dayalı politikaları reddederek bunların yerine Osmanlı ülkesinin tarihi ve coğrafi koşullarına dayalı korumacı bir millî iktisadi anlayış önermiştir. Kabakçı (2016, s.45) da benzer görüşte olup Ahmed Mithat Efendi’nin Osmanlı Devleti için uygun iktisadi öğretinin korumacılık olduğunu kabul ettiğini belirtmiştir. Çakmak (2012, ss.181-2), onun klasik iktisadi düşüncenin zaman ve mekândan bağımsız iktisadi yasalar var olduğu kabulünü reddederek her toplumun gelişmişlik düzeyi ve iktisadi şartlarına uygun bir iktisadi anlayışın mümkün olduğunu ileri süren Alman Tarihçi Okulu’na yakın görüşlere sahip olduğunu kabul etmiştir. Diğer taraftan Sayar (2013, s.383)’a göre Ahmed Mithat Efendi’nin savunduğu iktisat politikası Merkantilizm ile Alman Tarihçi Okulu’nun bir bileşimidir. Çağman (2018, s.338), Ahmed Mithat Efendi’nin ekonomi esaslarının zamana ve mekâna göre değişebilmesi nedeniyle her zaman ve her yerde geçerli iktisadi ilkelere bahsedilemeyeceğini ve dolayısıyla ülke şartlarına, zamana ve mekâna göre değişebilecek iktisat politikalarını savunduğundan bahisle onu mutlak Merkantilist, korumacı veya liberal olarak nitelenmenin çok da uygun bir değerlendirme olmadığını kabul etmiştir. Georgeon (2006, s.151)’a göre her ne kadar liberal iktisatçıların soyutlamaları ve evrenselciliğine karşı ülkelerin kendi tarihi şartlarına göre iktisadi uygulamalarda bulunması gerektiği şeklindeki karşıt argüman List ve Alman Tarihçi Okulu’ndan gelse de o dönemde gerek List gerek Alman Tarihçi Okulu’nun Osmanlı insanınca bilinmediği dikkate alındığında Ahmed Mithat Efendi serbest ticaret eleştirisini, tarihi sorgulayarak bizatihi kendisi ortaya koymuştur. Bunun dışında Ahmed Mithat Efendi, ülke içinde liberal iktisadi uygulamalardan yana olmakla birlikte Avrupa ülkeleriyle bunların sanayileşmiş olmaları yüzünden rekabet edilemeyeceği gerekçesiyle Osmanlı Devleti’nin dış ticarete tam bir serbestlik uygulamasına karşı olmuştur (Georgeon, 2006, ss.338-9). Bununla birlikte korumacılığı savunması sadece sanayiye önem verdiği şeklinde değerlendirilemez zira *Hallü'l-'Ukad*’ın çeşitli yerlerinde tarım ve ticaretin önemini de vurgulamıştır (Georgeon, 2006, s.339). Literatürdeki bu değerlendirmelere katılmak mümkün değildir çünkü liberal iktisat aleyhinde bütünsel bir korumacı iktisadi anlayışa sahip olmayan Ahmed

¹⁵ Mardin (1985, s.618) de bu düşüncededir. Osmanlı Devleti’nde *ıslahatlar* ile eski sistemin yeniden işler hale getirilmesi amaçlanmıştır. Eski sistem fütuhata dayanmıştır. Bu zihniyete göre iktisadi bağlamda devlet gelirleri fetihlere dayandırılmıştır. Zamanla ekonominin parasallaşmasına bağlı olarak bu sistem işlevsiz hale gelmiştir. Osmanlı yöneticileri zihniyet değişimine giderek fütuhata dayanan (vergi toplama üzerine kurulu) bağlamdan *sabit* bir alanda iktisadi verimliliğin artırılmasına dayanan bir değişikliğe gitmemişlerdir.

Mithat Efendi'nin sadece bir vakanüvisin yapabildiği kadarıyla korumacılık lehinde bazı basit eleştirilerde bulunduğunu söylemek daha uygundur¹⁶.

Bununla birlikte, liberallerin hâkim konumda olmalarına rağmen korumacılık cephesinde yalnız kalmamıştır. Sonrasında Akyiğitzade Musa Bey, daha sistematik bir korumacılık yanlısı olarak kendisine katılmıştır (Kılınçoğlu, 2012, s.86).

III. Akyiğitzade Musa Bey'in İktisadi Görüşleri

III.I. İktisat ve Akyiğitzade Musa Bey

Osmanlı düşünürleri arasında korumacı iktisat politikalarını savunan ilk isim olmasa da konuya ilişkin ilk sistematik değerlendirmeleri Akyiğitzade Musa Bey yapmıştır^{17,18}.

Akyiğitzade Musa Bey'de de iktisadi kavram kargaşasının devam ettiği söylenebilir. Bu kapsamda Quesnay ve Smith için *tutumlu* anlamında *muhdesid* sıfatını kullandığı belirtilebilir. Bunun dışında *rasyonalizmin homo economicus* tipi bağlamında önemini kavrayamadığı anlaşılmaktadır zira *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat* başlıklı eserinde konuya ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamıştır¹⁹. Bize göre *büyük sanat ashâbi* ve *fabrikatör* kelimelerini *kapitalist*, *girişimci* ve benzeri kavramlar yerine kullanmıştır. *Faydalı şey* ile *serveti* aynı anlamda kullanması kavram kargaşasının bir başka örneğidir:

“...İslâhat-ı ilm-i iktisadda servet diye fayda ve kıymeti hâiz olan şeylere itlâk olunur. Fayda diye eşyanın ihtiyâcât-ı beşeriyeyi def ve ifaya olan salâhiyetlerine tesmiye olunduğu gibi kıymetten maksat eşyanın mukâbilinde sair şeyler alınabilmek hassalarıdır. Ekmek faydalıdır, çünkü karın doyuruyor. Bir ekmeğin kıymeti vardır. Çünkü ekmeğin mukabilinde kırk paralık başka bir şey mesela yazı kâğıdı almak mümkündür. Bu halde ekmeğin servettir...” (Akyiğitzade, 2016, s.74).

¹⁶ Berkes (2013, s.396) de *Ekonomi Politik* kitabı özelinde; Ahmed Mithat Efendi'nin Avrupa'da yazılmış düşük seviyedeki bir el kitabını kaynak olarak kullandığını, Say, Rossi, Smith ve Sismondi adları geçse de bunların eserlerini okuduğunun şüpheli olduğunu ve kitabın Belçika'da kralın himayesi altında Say'ın *Dersler*'ini basitleştiren bir fihrist niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Dahası Ahmed Midhat Efendi'nin korumacı önerilerinin Osmanlı gerçeğine uymadığını kabul etmiştir: “Ahmed Mithat Efendi'nin, 1881 Muharrem Kararnamesi'nin ilanından bir yıl önce Osmanlı Devleti'nin gümrük resimlerini, bağımsız bir devlet gibi, istediği gibi yükseltebileceğini sanması, mali iflas eşliğindeki bu memlekete yabancı sermayenin böyle bir devletin göstereceği semahate dayanarak sanayi kurmaya geleceğini ve bunun Türk halkının ekonomik kalkınmasını sağlayacağını düşünmesi bir safdillik midir, gerçekleri saklamak isteğinin bir ifadesi midir, yoksa J. B. Say modeline dayalı bir kitapta kaçınılmaz bir teori tutarsızlığının eseri midir?” (Berkes, 2013, ss.397-8).

¹⁷ 3 Aralık 1865'te Moskova'nın güneydoğusunda Penza idari bölgesine bağlı Çembar'da doğmuştur. İlk eğitimine Maçalı köyündeki medresede dini bilgiler ve Tatarca öğrenmekle başlamış, daha sonra Çembar'daki dört sınıflı Rus mektebini, 1884'te ise Penza Lisesi'ni bitirmiştir. Moskova ve Kazan'da bulunan üniversitelere başvurduysa da o dönemde asiller ve devlete hizmet eden ailelerin çocukları dışında Müslüman Türkler üniversiteye alınmadığından buralara girememiştir. 1884-1888 döneminde bir ara Gaspıralı İsmail'in yayımlamakta olduğu *Tercüman* gazetesinde çalışmıştır. Üniversite öğrenimi için Gaspıralı İsmail'in teşvikiyle 1888'de İstanbul'a gitmiş ve irâde-i seniyye ile kabul edildiği Mekteb-i Mülkiyye'den 1891'de mezun olmuştur. 1892 yılı Ocak ayında Mekteb-i Harbiyye'ye Rusça ve iktisat hocası olarak atanmıştır. 1892 yılı Şubat'ında ek görev olarak Galata Gümrük İdaresi memurluğuna verilmiştir. Yaklaşık iki ay sonra Sirkeci Gümrük Merkezi'ne nakledilmiştir. II. Meşrutiyet'in İlanı'na kadar görevlerini sürdürmüştür. Bu tarihten kısa bir süre sonra *Metin* gazetesini yayımlamaya başlamıştır. 1910 yılında *Metin*'in kapatılması üzerine gazeteciliğe *Üç Gazete*'de devam etmiştir. Bu gazete de kapatıldığı gibi görevine son verilmiştir. Ardından sırasıyla Adilcevaz ve Hicaz'da Ma'mûretülhamîd kaymakamı olarak görevlendirilmiştir. 1910 yılı Kasım'da azledilmiştir. 1912 yılı Mayıs'ta İzmir vilâyeti dördüncü bölge, daha sonra altıncı bölge ile Halep vilâyeti Humus kazasında vakıflara bağlı Tahrîr-i Musakkafât Komisyonu üyeliğine ve 1914 yılı Kasım'da Çapakçur kaymakamlığına tayin edilmiştir. 1916 yılı Eylül'de ağır bir hastalık geçirince İstanbul'a dönmüştür. 1916 yılı Kasım'da azledilmiştir. Kısa bir süre İstanbul'da Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü yapıp 6 Eylül 1923 tarihinde vefat etmiştir (Türkoğlu, 2006).

¹⁸ Osmanlı iktisadi düşünce tarihinde sembol olmuş Ohannes Efendi'nin liberal iktisat yanlısı görüşlerine karşı eleştiriler, öğrencisi Akyiğitzade Musa Bey tarafından başlatılmıştır. Kazanlı olan Akyiğitzade Musa Bey, Rus sosyalist literatürünün etkisinde Marxizm'i andıran düşüncelere sahip olmuştur (Mardin, 1985, ss.628-9).

¹⁹ Akyiğitzade Musa Bey, 11 Ağustos 1908 tarihinde yayın hayatına başlayan *Metin* gazetesinin müdürü ve imtiyaz sahibi olmuştur. Gazetenin ömrü kısa sürmüş ve 32. sayıdan sonra kapanmıştır. Gazetede Akyiğitzade Musa Bey'in iktisadi düşüncelerine dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Gazetede ele alınan iktisadi konular ağırlıklı olarak ülkenin ekonomik coğrafyasının verimli hale getirilmesi sorunu üzerine odaklanmıştır. Gazetede Osmanlı ekonomisi için tarıma dayalı ticaret ve sanayinin korunması savunulmuştur. Başka deyişle Osmanlı ekonomisi için çözümün açıkça tarımsal üretimin artırılması olduğu belirtilmiştir. Bu da ülkenin ekonomik coğrafyası ve insan kaynağı bakımından tarıma elverişli olmasına dayandırılmıştır. *Yazıların yazarının belli olmaması*, yazılarda ifade edilen görüşlerin Akyiğitzade Musa Bey'e ait olduğu noktasında ihtiyatlı olunmasını gerektirmektedir. Ayrıntılar için bk. Şenel ve Pulat (2018).

Aslında burada meta tanımı yapıldığı aşikârdır. Bunun yanında Akyiğitzade Musa Bey'in sermaye kavramından bihaber olduğu ve üretim yoluyla değer yaratılacağını kabul etmediği de ileri sürülebilir. Bu anlamda Fizyokratlar'ın toprağın değer yarattığı görüşünü "...Fizyokratlar gürûhu istihsalin sarfiyattan fazla mahsulât-ı maddiye meydana getirmesiyle vâki' olduğunu zannederek yalnız arzı muhassıl-ı servet addeylemişlerdir..." diyerek reddetmiştir. Dahası üretim faaliyetlerini maddelerin dönüştürülmesi, birleştirilmesi ve nakledilmesinden ibaret saymıştır: "...sanat ham şeyleri mamûle tebdîl eylemek ve ticaret eşyanın mahallini değiştirmekten ibaret olduğundan..." (Akyiğitzade, 2016, s.77).

Akyiğitzade Musa Bey'in Osmanlı iktisadi düşüncesinin gelişiminde önemi büyüktür. Bu önem esas olarak üç temel katkısından kaynaklanmaktadır. İlki iktisat üzerine yazılarının Osmanlı iktisat birikiminin gelişmesine yaptığı katkıdır. Bu bağlamda Osmanlı iktisadi düşüncesine heterodoks bir iktisat okuluna ait görüşlerin girişini sağlaması belirtilebilir. İkincisi Osmanlı iktisat birikimine gerek kitap telifi ve tercümesi yoluyla, gerekse de süreli yayınlar yoluyla yaptığı katkılardır ki bu birikime katkısı olanlar arasında mektepten iktisatçı olması yönüyle ayrılmaktadır. Sonuncusu Osmanlı iktisat terminolojisine yaptığı katkılardır. Bu kapsamda *ilm-i serveti iktisat* ile değiştirmesi veya her ikisinin aynı şey olduğunu kabul etmesi belirtilebilir (Albayrak vd., 2016, ss.29, 31). Burada belirtilen katkılardan heterodoks iktisat, List'in korumacı iktisadi görüşleridir. *İlm-i servet* ise Akyiğitzade Musa Bey'e gelene kadar Osmanlı iktisat eğitiminin yapıldığı Mekteb-i Mülkiye'de iktisat dersleri için kullanılmıştır.

III.II. Korumacılık ve Akyiğitzade Musa Bey

Akyiğitzade Musa Bey'in ılımlı korumacılığın iktisadi gelişme için zorunlu olduğunu kabul ettiği ve bu kabulünün sebeplerini List'in görüşlerine dayandırdığı belirtilmektedir. List'in iktisadi gelişme modelinde toplumlar dört aşamadan geçer: Avcılık, hayvancılık, tarım ve son olarak sanayi (Kılınçoğlu, 2012, s.109). Akyiğitzade Musa Bey böylece sanayiye ve buna bağlı olarak şehirleşmeyi uygarlığın kalbi olarak görmesinden dolayı ileri bir uygarlığın kırsal temelde kurulamayacağını kabul etmiştir. Dolayısıyla uygarlığa giden yolun sanayileşmeden geçtiğini belirtmiştir. Bunun için, List'in belirttiği üzere tüm sanayileşmiş ülkelerin izlediği yoldan gidilerek gelişmenin başlarında belli bir süre korumacı politikalar uygulanması ve belli bir gelişme aşamasından sonra iktisadi liberalizme geçilmesini savunmuştur (Kılınçoğlu, 2012, s.110). Görüldüğü üzere Akyiğitzade Musa Bey stratejik bir planlama önermemiştir²⁰. Dolayısıyla açıklamaları teorik düzeyde kalmaktadır. Burada belirtilmesi gereken, stratejik bir planlamadan bahsedebilmek için öncelikle -sanayi sayımı gibi- bir envanter çalışmasının yapılmış olmasıdır. Oysa ki dönemin devlet pratiğinde böylesi bir uygulama yerleşmiş değildir²¹. Böylece Akyiğitzade Musa Bey'in daha açıklamalarının başında Osmanlı nesnel gerçekliğinden soyutlanmış olduğu belirtilebilir.

Akyiğitzade Musa Bey araştırma yöntemi olarak tümdengelim yerine tümevarım yöntemini kullanmıştır. Bu tercihini tümevarım yönteminin pratikten hareketle tarihin dikkate alındığı bir nitelikte olmasına dayandırmıştır (Albayrak vd., 2016, s.33). Osmanlı ekonomisinin tarımsal niteliğinin korunması-korumacı iktisat politikalarıyla sanayileşmesi tartışmasında söz konusu yönetime dayalı olarak iktisat tarihine bakılmasını önermiştir. Buna göre; tarıma dayalı bir sanayileşme politikasına olumsuz bakmıştır. Bunu da ilk olarak tarıma dayalı bir ülkenin sanayileşmiş bir ülkeye bağımlı olacağı şeklinde gerekçelendirmiştir. Ona göre İngiltere ile İrlanda arasında böylesi bir bağımlılık geçerli olmuştur (Albayrak vd., 2016, s.46). Tarıma dayalı İrlanda açısından kendi malları İngiltere'nin görece pahalı sanayi malları karşılığında mübadele edildiğinden İrlanda'nın tarımsal üretiminin gelişmediği gibi gerilediğini belirtmiştir: İrlanda bu ticarete açık verdiğinden açığı diğer kaynaklardan karşılamıştır (Albayrak vd., 2016, ss.46-7). İkinci

²⁰ List (1909, s.247) korumacı politikalar uygulanırken ilgili ülkenin geniş ve bütünsel bir iç pazarının, geniş nüfusunun, yeterli doğal kaynaklarının, ileri düzeyde tarımının ve yüksek derece bir medeniyet ile siyasi gelişmişlik düzeyinin bulunmasını gerekli şartlar olarak kabul etmiştir.

²¹ Kullanılan kavramlar teorik içerikten yoksun olduğu gibi cüz'i diyebileceğimiz istatistik çalışmalarında verilerin gerçeği yansıtmayı yansıtmadığı şüphe uyandırmaktadır. Erder (1978, s.114) şunları belirtmektedir: "...Osmanlı belgelerinde, 1835'den önce rastladığımız 'fabrika', 'fabrik' ya da 'pauluka' sözcükleri büyük olasılıkla küçük atölye anlamında kullanılmaktaydı. Aynı sözcükler daha sonraki yıllarda atölye ve fabrika arasında ayırım gözetmeden kullanıldığından şüphe uyandırmaya neden olur...". 1913 ile 1915 yıllarına ilişkin sayımda fabrikayı tanımlamak üzere bazı ölçütler saptanmıştır: Yirmi dört saatte en az yüz kental hububat öğüten değirmenler ve sürekli ondan çok işçi çalıştıran sabun fabrikaları ve genellikle muharrik güç ile birlikte en az on ve muharrik güç olmaksızın yirmi işçi çalıştıran diğer tesisler fabrika olarak kabul edilmiştir (Ökçün, 1997, s.7). Bu kabulün bilimsel esaslara dayanmadığı şu ifadelerden anlaşılabilir: "...Ülkemizde henüz hangi nevi sanayi müessesesine fabrika denileceği açıklanmamış olduğundan ve elde bu gibi sanayi müesseselerinin bir listesi bulunmadığından, doğrudan doğruya fabrikalar istatistiki yapılmasına ilişkin bir karar verilmesi de imkânsız idi..." (Ökçün, 1997, s.5).

gerekçesi tarıma dayalı ülkeler açısından ithal edilen sanayi mallarının nakliye maliyetinin ihraç edilen tarımsal ürünlerinkinden görece yüksekliği olmuştur. Son gerekçesi tarımsal ürünlerin fiyatlarındaki; talebin azalması, üretimin artması veya azalması gibi sebeplere bağlı olarak ortaya çıkan ani değişikliklerin tarıma dayalı ülkeyi olumsuz etkilediğidir. Aslında son gerekçe tarımsal üretimin iklim şartlarına bağlı olarak değişkenliğidir (Albayrak vd., 2016, s.47). Bu gerekçelerden dolayı bir ülkenin sadece tarıma dayalı üretim yapısından kurtulması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Tarıma dayalı üretim yapısının değişmesi için; a) Genel eğitimin yaygınlaştırılmasını, b) Sanayi eğitimi veren okulların açılmasını, c) Ulaşımın geliştirilmesini ve c) Sanayinin teşvik edilmesini önermiştir (Albayrak vd., 2016, s.48).

Burada belirtilmesi gereken Akyiğitzade Musa Bey'in bir ülkenin tek sektörlü bir üretim yapısına sahip olmasını da kabul etmediğidir. Bu kapsamda Akyiğitzade Musa Bey Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve İrlanda örneklerini vermiştir. ABD'de, iklim şartlarının elverişli olmadığı yıllarda yeterli tarımsal çıktı elde edilememesinden, İrlanda'da ise tarımsal ürünlere yeterli yurtdışı talebin ortaya çıkmamasından kaynaklı olarak bu ülkelerde tek sektörlü üretim yapısında olmanın sıkıntıları yaşanmıştır (Albayrak vd., 2016, s.47). Tarımsal üretimin iklim şartlarına bağlı olmasından kaynaklı yaşanan sıkıntılardan başka, bir ülkenin tek sektörlü bir üretim yapısına sahip olmaması gerektiğini *kriz* zamanlarında ortaya çıkacak sıkıntılara da bağlamıştır. Bu kapsamda İngiltere örneğini vermiştir. O dönemde İngiltere dünya tekstil arzının büyük bir kısmını gerçekleştirmektedir. Herhangi bir krize bağlı olarak İngiltere'nin yurtdışı tekstil pazarlarının kapanması halinde sektördeki istihdam edilmiş işçilerin durumunun belirsizleşeceğini belirtmiştir. Diğer taraftan krizden sanayi sektörünün ticaret ve tarım sektörlerine göre daha fazla etkileneceğini kabul etmiştir. Bu nedenlere dayalı olarak bir ülkenin hem sanayileşmiş olması hem de ticaret ve tarım sektörlerinde üretim yapması gerektiğini ileri sürmüştür (Albayrak vd., 2016, ss.48-9). Dahası bir ülkenin sadece tarıma ya da imalat üretimine yönelmesini mükemmel topluma ulaşma noktasında dıştan gelecek etkilere dirençte bir eksiklik olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle tarımsal üretim yönünden bol miktarda yetiştirilen ürüne dayalı imalat üretiminin gerekli olduğunu kabul etmiştir (Akyiğitzade, 2016, ss.99-100).

Akyiğitzade Musa Bey iktisat politikalarının mutlak nitelikte olmadığını vurgulamıştır. Nitekim Alman iktisatçı List'in başlarda dış ticarete serbesti yanlısı iken İngiltere'nin sanayi üretiminin gücü karşısında Alman sanayisinin rekabete dayanamayıp gerilediğinden bahisle fikrini değiştirerek korumacılığı kabul ettiğini belirtmiştir. Bunun dışında Batılı iktisatçıların korumacılık ve serbest ticaret konularında mutabık olmalarını da iktisadi ilkelerin zaman ve mekâna göre değişebileceğinin göstergesi kabul etmiştir:

"...Almanya muktesidlerinden List mukaddema ticaret-i beyne'l-milelde serbestî kavâidine sâlik iken muahharan tebdil-i fikir eylemiştir. Fikrini tebdil eylemesine sebep kendisinin dahi itirâf eylediği vechile Almanya fabrikaçılığının İngiliz sanatına rekabet edememesidir. Serbestî kâidesinin ticaret-i hâriciyeye tatbikinden dolayı Almanya sanatının ziyadesiyle tedenni eylediğini kendi gözleriyle gördüğü cihetle evvelki fikrini değiştirip şimdi serbestî-i ticaret aleyhinde bulunduğunu mûmâileyh List beyan ediyor. List ticarete usul-i himaye taraftarıdır. ...Ulemâ beynindeki bu ihtilâfât ilm-i iktisad kavâidinin zaman ve mekâna göre tebeddül edebildiğini tabir-i muhtasarla nisbî olduğunu gösterir..." (Akyiğitzade, 2016, s.64).

İktisadi ilkelerin zaman ve mekâna göre değişebilirliği bağlamında Akyiğitzade Musa Bey, ilk olarak bazı katkılar yaparak Smith'i savunmuştur. Buna göre, Smith'in serbest ticaretin zanaatkârı sermaye yetersizliğinden dolayı işsiz bırakacağını göremediğini, görmüş olsaydı serbest ticaret ilkeleri yoluyla zanaatkârı koruyan düzenlemelerin suiistimal edilemeyeceğini ve devletin işçi ücretlerini ve çalışma sürelerini belirlemek gibi düzenlemeler yapması gerektiğini belirteceğini kabul etmiştir. İkinci olarak, serbestliği tekellerin sakıncalarını bertaraf etmesinden dolayı çok faydalı görmesine rağmen, ticaret serbestisinin Avrupa proletaryasında yol açtığı sefaletten dolayı büyük sanayiye devlet müdahalesinin gerektiğini belirtmiştir. Bu kapsamda Almanya'da ülke içinde serbesti uygulanmayıp işçi ücretlerini ve çalışma sürelerini düzenleyici kanunlar yoluyla ekonomiye müdahale edilmesini örnek olarak göstermiştir (Akyiğitzade, 2016, s.65). Böylece Akyiğitzade Musa Bey'in yerli zanaat üretimine ve çalışma şartlarına ilişkin düzenlemeler yapılması kaydıyla ülke içinde tekellerin sakıncalarını ortadan kaldıran serbest ticareti savunduğu söylenebilir.

Muhtemeldir ki Akyiğitzade Musa Bey, iç piyasada serbestlik sonucu sanayi üretiminin zanaat üretimini ortadan kaldırmasının benzerinin dış ticarete de geçerli olduğunu –açıkça ifade etmese de- kabul etmiştir. Şöyle ki serbest dış ticaretin İngiltere gibi sanayisinin gücüne bağlı olarak uluslararası ticarete rakipsiz ülkeler için faydalı ama sanayisi henüz teşekkül etmekte olan ülkeler için sakıncalar barındırdığını belirtmiştir (Akyiğitzade, 2016, s.65).

Akyiğitzade Musa Bey hem serbest ticaret yanlılarının hem de korumacılık yanlılarının güçlü argümanlara sahip olduğunu belirtmiştir. Bundan sonra bir değerlendirme yapmıştır: Teorik olarak serbest ticaretin

tamamıyla gerçekleşmesi halinde her ülkenin en fazla üstünlüğe sahip olduğu iktisadi faaliyette uzmanlaşması gerekirken tarihsel olarak ülkelerde tek bir üretim dalının bulanmadığı, toplumların avcılık, hayvancılık, tarım ve sanayi (fabrikacılık) şeklinde birkaç aşamadan geçtikleri ve sanayinin tarımı dışlamadığı görülmektedir (Akyiğitzade, 2016, s.184). Diğer taraftan her ne kadar serbest ticaret yanlıları küresel piyasada rekabetin varlığını kabul etse de bir sanayi ülkesi ile yeni sanayileşen başka bir ülke rekabet edemez (Akyiğitzade, 2016, ss.184-5). Bu nedenle yeni sanayileşmiş ülke güçlü ülkeden korumacı yoldan korunabilir. Bir üretim dalında potansiyel varsa tüketicilerin uzun süre yüksek fiyattan ödeme yapmaması için gümrük vergisi yoluyla bu üretim dalı korunmalıdır. İlk başlarda gümrük vergisinden dolayı yurtiçi fiyat yükselir fakat kârlılıktan dolayı sermayenin bu alana akması zamanla rekabete dayalı olarak fiyatı düşürür. Fiyat düşüşünde üretimin verimliliğini artırıcı yöntemlere başvurulması etkilidir. Böylece üretim maliyeti düşer ve buna bağlı olarak fiyat düşer. Öyle ki yurt içi üretim maliyeti ithal mal maliyetinden de aşağıya düşer. Bu süreçte üretim artışı da gerçekleştiğinden ithalat gereksinimi ortadan kalkar (Akyiğitzade, 2016, s.185). Burada potansiyelin baştan iyi tespit edilmesi önemlidir. Aksi durumda üretim dalı rekabete dayanamaz. Bunun yanında potansiyel olsa bile gelişim görülmez ise bu, gerçekte korumacılığa dayanarak kârlılık peşinde olduğunu gösterir. Bu durumun korumacılığın amacına ters düştüğü açıktır. Korumacılığın amacına ters başka bir gelişme de ihtiyaçtan fazla üretim yapılmasıdır. Bu halde malın satılmamasına bağlı olarak zarar edilir ve kriz ortaya çıkar (Akyiğitzade, 2016, s.186). Zarardan kaçınmak için ülke içinde fiyatın yükselmesi konusunda ittifak söz konusu olabilir. Bu da yerli tüketicilerin zararınadır (Akyiğitzade, 2016, s.187). Görüldüğü üzere Akyiğitzade Musa Bey korumacı iktisat politikasını gümrük vergisinden ibaret kabul etmektedir.

Yukarıda belirttiğimiz üzere Akyiğitzade Musa Bey bir ülkenin tarımsal üretim yapısında kalmasını kabul etmemiştir. Bu bağlamda tarımsal üretim yapısından çıkmak için birinci tedbirin korumacılık olduğunu fakat başka yollar da bulunduğunu belirtmiştir: Genel eğitim; sanayi okulları; nakliye araçları, sanayi ve ticaretin teşviki ve diğerleri (Akyiğitzade, 2016, ss.190-1).

Burada bazı saptamalarda bulunulması mümkündür. İlk olarak korumacılığın sadece gümrük vergisi uygulamasından ibaret olması ilginçtir. Daha ilginç, korunan üretim dalında amaçlanandan farklı gelişmeler olduğunda devletin müdahalesinden bahsedilmemesidir. Son olarak gümrük vergisi dışında başka yollar bulunduğunun belirtilmesine rağmen bunların gümrük vergisiyle birlikte eşzamanlı uygulamaya geçirilmemesidir.

Akyiğitzade Musa Bey korumacılığa ilişkin çok genel de olsa ülkenin doğal kaynaklarının ve insan potansiyelinin tespit edilmesiyle hangi üretim dalının gelişebileceğinin kendiliğinden ortaya çıkacağı yönünde iyimserliğe sahiptir. Koruma süresi konusunda, ilgili sektörün sırf yabancı insan kaynağına bağlı olmaması şartıyla, on ilâ yirmi yıllık bir süreyi öngörmüştür. Diğer taraftan korumacılıkta güçlükler bulunduğunu, bunun da Avrupa ülkelerinin kendine pazar araması merkezinde toplandığını belirtmiştir. Böyle olunca serbest ticareti kabul edip sanayi okulları yoluyla sanayi ülkesi olunmasının güçlüğünü Avrupa ülkelerinde sanayinin yüz yıllık geçmişine dayandırmıştır (Akyiğitzade, 2016, s.191)²². Burada belirtilmesi gereken önemli nokta, bu açıklamalar her ne kadar *bebek sanayi tezi*²³ni (infant industry argument) çağrıştırırsa da Akyiğitzade Musa Bey'in *bebek sanayi tezi* ya da benzeri bir hipotezi ne açıkladığı ne de tanımladığıdır.

²² Burada Akyiğitzade Musa Bey'in Mısır vilayetiyle ilgili olarak Mehmet Ali Paşa'nın korumacı iktisat politikaları uygulamalarını örnek olarak göstermemesi, böylesi bir tarihsel deneyimden bihaber olduğu şeklinde yorumlanamaz. Mehmet Ali Paşa yönetiminde Mısır'da fabrikalar kurularak sanayileşme hamlesi başlatılmıştır. Bunlar, pamuk üretimindeki artışa paralel olarak kurulan dokuma fabrikaları olmuştur. Bu süreçte ülkeye giren İngiliz dokuma ürünlerinin yerli üretime verdiği zararı önlemek üzere gümrük vergileri yükseltilmiştir -yüksek gümrük duvarlarına dayanan korumacı bir dış ticaret sistemi oluşturulmuştur. Bu korumacı politika başarılı sonuçlar vermiştir. Zamanla ülkenin dokuma ürünleri yerel piyasayı ele geçirdiği gibi Suriye, Sudan ve Anadolu'ya dahi ihraç edilir olmuştur (Özkoç, 2014, ss.227-8). Akyiğitzade Musa Bey'in zamanında Osmanlı merkez yönetimi ile Mısır ilişkisi kâğıt üzerinde bir bağlılık düzeyindedir. Mehmet Ali Paşa sonrası Mısır'da yönetim Kavalalı hanedanlığına dönüşmüştür (Özkoç, 2015). Bize göre Akyiğitzade Musa Bey'in Osmanlı hanedanının artık üzerindeki otoritesini kaybettiği bir hanedanlığın başarı öyküsünden bahsetmemesi II. Abdülhamit nezdinde muhalif konumuna düşmeme tercihiyle açıklanabilir. Diğer taraftan Ahmed Mithat Efendi'nin Mehmet Ali Paşa'nın iktisadi uygulamalarının incelenmesi ve bunlardan faydalanılması yönünde önerilerde bulunduğu belirtilmektedir. Ayrıntılar için bk. Budan (t.y.).

²³ *Bebek sanayi tezi* ya da *genç sanayi tezi*, belli sanayi dallarındaki ilk kurulan üretim tesislerinin optimum üretim kapasitesine ulaşana kadar geçici süreliğine dış rekabetten korunmasıdır. Bu argümanın iktisadi düşünce tarihinde ortaya çıkışı ve gelişimi için ayrıca bk. Kibritçioğlu (1996). Diğer taraftan Mehmet Ali Paşa'nın iktisadi uygulamaları Teoman ve Kaymak (2010)'ın da belirttiği üzere *bebek sanayi tezine* dayandırılabilir. Toprak (2019, s.81) da benzer görüştedir.

Akyiğitzade Musa Bey'in korumacı iktisat politikaları bağlamında Osmanlı ekonomisiyle ilgili kritik değerlendirmesi dolaylıdır²⁴. Açık bir şekilde dünyada serbest ticaretin temsilciliğini İngiltere'nin yaptığını ve onun arkasından Osmanlı Devleti'nin geldiğini belirtmiştir. Bununla birlikte analizinin gerisinde farazi bir ülke örneğini vermiştir:

“...Emvâl-i hâriciyeden alınan resm-i gümrüğün o emvâlden dahilde alınan rüsumdan noksan olması sanat-ı mahalliye'nin tedennesine ba'is olur. Farazâ bir malın memalik-i saireden ithal edildiği vakit yüzde on resm-i gümrüğe tâbi' olduğu halde dahilde mal-ı mezbûrdan yüzde on beş resm alınsın. Bu halde yüz kuruşluk ecnebî malı masarîf-ı nakliye ve iraddan sarf-ı nazar olunduğu takdirde dahilde yüz on kuruş eder. Halbuki yerli mal yüz on beş kuruş sarfıyla tedarik olunmuş olur. Bu sebebe mebnî yerlilerin ecnebî müstahsilleriyle rekabet edemeyecekleri aşikardır...” (Akyiğitzade, 2016, s.192).

Burada korumacı iktisat politikası uygulaması bağlamında ilgili mala konulan gümrük vergisinin aynı mala ülke içinde uygulanan vergiden düşük olmasının, korumacı politikayla güdülen amacın gerçekleşmesine izin vermeyeceği zira daha pahalı hale gelen yerli malın üretiminin gerileyeceği ifade edilmiştir. Akyiğitzade Musa Bey'in gümrük vergileri dışında korumacı politikalar uygulamasını kabul etmemesi aslında serbest ticarettan yana olduğu gibi devletin piyasaya -korunan sektörleri o da gümrük vergisiyle geçici sürelerde korumak dışında- müdahale etmemesini savunduğu anlamına gelmektedir. Böylece Osmanlı iktisat tarihi yazınında *korumacılık* yanlısı bir portre olarak sunulan Akyiğitzade Musa Bey'in bu yanlılığının çok zayıf olduğu söylenebilir.

Diğer taraftan *İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat*, Osmanlı ekonomisinin durum tespitlerini de içermektedir. Akyiğitzade Musa Bey ilk olarak, ülkede istatistiki veri üretilmediğinden kesin bir değerlendirme yapamamakla birlikte gözlemlerine dayalı olarak ekonominin ağırlıklı olarak zanaat üretimi yapısında olduğunu, ülkenin her yerine dağılmış olmamakla birlikte başarılı manüfaktür niteliğinde üretim tesisleri bulunduğunu, ilk üretim tesislerinin korunması gerektiğini ve hane tipi makineleşmemiş tarımsal üretimin ülke ihtiyacını karşıladığı gibi ihracatının da yapıldığını ifade etmiştir (Akyiğitzade, 2016). Bu tespitlerine rağmen Osmanlı ekonomisi için herhangi bir korumacı iktisat politikası önermemiştir.

IV. Osmanlı Gerçekliği Karşısında Korumacılık

Bu çalışmanın özgünlüğünü Ahmed Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey'in ortaya koydukları iktisadi korumacılık lehindeki görüşlerin dönemin Osmanlı gerçekliğiyle örtüşüp örtüşmediğinin ortaya koyulması oluşturmaktadır. Bu kapsamda kapitülasyonlar, *Düyun-ı Umumiye* İdaresi, devletin teşvik uygulamaları ve toplumun sanayi zihniyeti ile anılan yazarların korumacılık lehindeki görüşlerinin karşılaştırılıp değerlendirilmesi uygun olacaktır.

1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Anlaşması (Balta Limanı Anlaşması) gereği belli bir süre dış ticaret vergi oranları ihracatta %12, ithalatta ise %5 olarak uygulanmıştır. 1860-1861'de imzalanan yeni ticaret anlaşmalarıyla ihracattan alınan *ad valorem* vergilerin oranı her yıl bir puan olmak üzere kademeli olarak %1'e düşürülürken, ithalat vergileri ise Osmanlı Devleti'nin bu kaynaktan yeterince gelir elde edemediği şikâyetleri üzerine %8'e yükseltilmiştir (Baskıcı, 2005, s.188). Bu arada *rayiç ve kıymet esasına müstenid ad valorem* tarifelerin fiyat değişikliklerini izleyemediği ve buna bağlı olarak vergi oranlarının düştüğü gerekçesiyle *sıklet ve adede müstenid* spesifik (seçici) tarifelere geçilmesine karar verilmiştir. Spesifik tarifeler ilk kez 1883 yılında gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti, Avrupa ülkelerine spesifik bir gümrük politikası uygulanacağını ve karşılığında transit resminin kaldırılacağını bildirmiştir. Bu çerçevede Almanya'yla 26 Ağustos 1890 tarihinde bir ticaret anlaşması imzalanmıştır. Buna göre ihraç edilecek mal kalemlerine göre vergi oranları çok düşük tutulmuş, gümrük vergisi ise mal değerinin %11'ini aşmamıştır. Diğer ülkelerle de benzer anlaşmalar yapılmasına çalışılmış ise de her seferinde Osmanlı tarafının karşısına kapitülasyonlar çıkarılarak serbest dış ticaret ilkelerine ters düşeceği gerekçesiyle spesifik tarife uygulamasına rıza gösterilmemiştir (Toprak, 2019, s.181). Daha sonra müzakerelerle ithalat vergisi oranları 1905'te %11'e ve 1908'de %15'e, ihracattan alınan vergiler ise 1907'de %11'e çıkarılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı yönetiminin söz konusu vergi oranlarını yükseltme çabasındaki asıl amacının yerli üretimi korumak değil hazineye gelir sağlamak olduğu unutulmamalıdır çünkü %10'lar düzeyindeki düşük gümrük vergileri yerli üretimin gerilemesini engelleyemezdi ve zaten Osmanlı Devleti'nde yerli üretimi koruyucu bir iktisat politikası da güdülmemiştir. XIX. yüzyıl öncesinde ordunun, sarayın ve şehirlerin iâsesi için merkezi yönetim loncalara ihtiyaç duymuştur ancak XIX. yüzyılda ithalat hızla

²⁴ Berkes (2017, s.198)'e göre “...Musa'nın kitabında iki doktrin genel olarak karşılaştırılır ve kendisi belli bir şekilde himayecilik taraflıdır. Ancak, kolayca anlaşılacak nedenlerle Osmanlı Devleti ve ekonomisiyle ilgili gözlem ve yargıları yoktur...”. Burada *kolayca anlaşılacak nedenlerden* kasıt kuvvetle muhtemeldir ki II. Abdülhamit'in muhalif düşüncelere ve hareketlere yönelik baskılarıdır.

genişleyince loncalar iase konusunda önemlerini yitirmişler ve lonca üretiminin dış rekabete karşı korunması önemli bir öncelik oluşturmamıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Batı teknolojisini kullanarak yatırım yapma niyetinde olan bir sermaye sınıfından da söz etmek mümkün değildir. Bu nedenle yerli üretimin korunması düşüncesi ancak yüzyılın sonlarında gündeme gelmeye başlamıştır. Böylece 1838'den 1914'e kadar Osmanlı Devleti bağımsız bir dış ticaret politikası izleyememiş ve yurtiçinde yeni tekniklere dayanan sanayi işletmeleri kurulmasında ya da kurulmasını teşvik etmekte büyük güçlüklerle karşılaşmıştır (Baskıcı, 2005, ss.188-9). Burada görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamit Dönemi'nde bağımsız bir dış ticaret politikası -hele hele korumacılığı amaçlayan türden- izleyebileceğinden bahsetmek mümkün değildir. Burada iktisadi değişkenler perspektifinden kapitülasyonların Osmanlı ülke içi üretiminin korunmasına imkân vermediği sonucuna ulaşabilmekteyiz.

Kapitülasyonların etkisi *Düyun-ı Umumiye* İdaresi'nin yönetimine ipek, tütün, tuz gibi belli başlı sektörlerdeki vergi gelirlerinin bırakılmasıyla güçlenmiştir. Böylece Osmanlı Devleti sayılan sektörlerle ilgili bağımsız iktisat politikaları uygulayamaz hale gelmiştir. Diğer taraftan *Düyun-ı Umumiye* İdaresi sayılan sektörlerde ham madde üreticiliği yönünde bir uzmanlaşma sağlamıştır. Bu sebeple Osmanlı ekonomisinin sanayileşme yönünde yapısal dönüşümü engellenmiştir²⁵.

Diğer taraftan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı merkezi yönetimi, sınırlı da olsa sanayileşmeyi özendirici önlemler almıştır. Sanayi odaları kurma girişiminde bulunulmuş, sanayi mektepleri açılmış, sonuç vermeyen İslah-ı Sanayi Komisyonu denemesinin ardından girişimcilere imtiyaz tanınmış, fabrikaların kuruluşları sırasında Avrupa'dan getirtilecek makine, araç ve gereçlerin gümrük vergisi ödenmeksizin ithaline izin verilmiş ve bu fabrikalarda üretilen mallar dâhili ve harici gümrük vergilerinden istisna sayılmıştır. Bu arada sanayi alanında bazı düzenlemelere de gidilmiştir. 7 Haziran 1862 tarihli Fabrikalar Nizamnamesi ile fabrikalarda kullanılacak sabit buhar makinelerine belirli standartlar ve kurallar getirilmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından I. Dünya Savaşı sonuna kadar olan dönemde imalat sektöründe Osmanlı yönetiminin vermiş olduğu ruhsat ve imtiyazlardan gözlenebildiği kadarıyla devlet tarafından birçok kez geçmişte olduğu gibi üreticiye imtiyaz tanınmıştır. Bu koruyucu önlem kuşkusuz serbest piyasa normlarına ters düşmüştür. İmtiyaz sözleşmelerinin büyük çoğunluğunda imtiyaz süre ve bölgesi açık olarak belirtilmiştir. Başka bir deyişle imtiyaz sahibi söz konusu bölgede ürettiği malın tekeline sahip olmuştur. Aynı ya da benzer bir malın açılacak başka bir fabrika tarafından üretimine imkân verilmemiştir. Bu tür bir girişime ruhsat ve imtiyaz verilmemesi öngörülmüştür. Kimi sözleşmelerde üretimin yanı sıra satış tekeli de imtiyaz sahibine tanınmıştır (Toprak, 2019, s.238). Bununla birlikte ruhsat öncesi var olan ya da küçük ölçekteki el emeği ile çalışan üretim birimleri bu imtiyazdan çoğu kez etkilenmemiştir (Toprak, 2019, ss.238-9). İmtiyaz sahibi, ruhsat aldığı tarihte bölgesinde bulunan fabrikaların kapatılmasını isteyememiştir. O sırada var olan el ile işlemekte olan ya da yeni açılacak olan tezgâhlara da engel olamamıştır. Kendi imtiyaz bölgesinin dışında üretilmiş Osmanlı mamullerinin bölgesine sokulmasına da katlanmıştır. Keza kapitülasyonlarla tanınan ayrıcalıkların da önüne geçememiştir yani Avrupa mallarının imtiyaz bölgesine ithalini engelleyememiştir (Toprak, 2019, s.239).

Osmanlı yönetiminin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki teşvik unsurlarının oldukça dağınık olduğu ve genel bir teşvik politikasının da bulunmadığı belirtilebilir. Dahası, bir taraftan teşvik verilirken diğer taraftan da girişimcilerin karşısına birçok engel çıkarılmıştır. Bu kapsamda dönemin mevzuatı ile imtiyaz sözleşmeleri ve ruhsatnamelerin girişimcilere sayısız yükümlülük getirdiği belirtilebilir. Başka bir caydırıcı unsur XIX. yüzyılda imzalanan ticaret anlaşmaları olmuştur. Kapitülasyonlarla yabancı ülkelere tanınan ayrıcalık sonucu, yerli üretim spesifik yüksek oranlı ithal gümrükleriyle korunamadığı gibi yerli üretim için gerekli ham maddeler *alivre* (önceden satış) ve benzeri kredi oyunlarıyla düşük fiyata "kapatılıp" yurtdışına nakledilmiştir. Bu nesnel kısıtların ötesinde Osmanlı toplumunda sanayileşme zihniyeti de bu dönemde henüz oluşmamıştır. Böylece Osmanlı Devleti tarım ülkesi olarak görülmüş ve sanayi faaliyetleri "yabancı uğraşlar" olarak kabul edilmiştir (Toprak, 2019, s. 240).

Yukarıda anlatılanlardan Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında kapitülasyonlara bağlı olarak dış ticaret vergilerini yerli üretimi koruma yönünde bağımsız bir şekilde kullanamadığı, ülke içi üretimin teşvik edilmesi noktasında hem teşvik mevzuatının dağınık olması hem de genel bir teşvik politikasının bulunmamasına bağlı olarak bu araçtan da yararlanamadığı ve sanayileşmenin önemli olduğuna dair bir zihniyet dönüşümünün ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu tespitler ışığında ilgili bölümlerde anlatılan Ahmed Mithat Efendi ve Akyiğitzade Musa Bey'in korumacı iktisat politikası olarak gümrük vergilerinin

²⁵ *Düyun-ı Umumiye* İdaresi'yle ilgili olarak bk. Novıçev (1979) ve Blaisdell (2008). *Düyun-ı Umumiye* İdaresi'nin Bursa ipek sektöründe ham madde üreticiliği yönünde bir uzmanlaşma sağlamasına ilişkin bk. Bozpinar (2018) ve Teoman ve Bozpinar (2020).

araç olarak kullanılması önerilerinin Osmanlı iktisadi gerçekliğinden uzak değerlendirmeler olduğunu kabul etmek mümkündür.

V. Sonuç

Liberal iktisat aleyhinde bütünsel bir iktisadi anlayışa sahip olmayan Ahmed Mithat Efendi sadece bir vakanüvisin yapabildiği kadarıyla korumacılık lehinde bazı basit eleştirilerde bulunmuştur. Bununla birlikte Osmanlı düşünce tarihinde iktisadi korumacı görüşün ilk temsilcisi olmuştur.

Ahmed Mithat Efendi'nin izinden gittiğine dair literatürde bir mutabakat bulunmasına rağmen çalışmalarında ona herhangi bir atıf yapmayan Akyiğitzade Musa Bey, ideal olarak bir ülkenin ekonomik bakımdan sanayi aşamasına geçmesini savunmuştur. Bununla birlikte tek bir sektörde uzmanlaşmayı da ülkenin ekonomik bakımdan kendine yeterli olmasını da kabul etmemiştir.

Osmanlı ekonomisinin durumuna ilişkin bazı tespitlerde bulunan Akyiğitzade Musa Bey, ülkede istatistiki veri üretilmediğinden kesin bir değerlendirme yapamamıştır. Ona göre Osmanlı ekonomisi ağırlıklı olarak zanaat üretimi yapısında olup ülkenin her yerine yeknesak bir şekilde dağılmış olmamakla birlikte manüfaktür niteliğinde başarılı üretim tesislerine de sahiptir. Bunun dışında yeni faaliyete geçmiş üretim tesislerinin de dış rekabete karşı korunması gerekmekte olup hane tipi makineleşmemiş tarımsal üretimi ülke ihtiyacını karşıladığı gibi fazlasının ihracatı da yapılmaktadır. Tüm bunlar kendi gözlemlerine dayalı olarak yaptığı nitelermelerdir. Bu nitelermelerine rağmen Osmanlı ekonomisi için herhangi bir korumacı iktisat politikası önermemiştir.

Akyiğitzade Musa Bey korumacılığa ilişkin çok genel de olsa ülkenin doğal kaynaklarının ve insan potansiyelinin tespit edilmesiyle hangi üretim dalının gelişebileceğinin kendiliğinden ortaya çıkacağı yönünde iyimserliğe sahiptir. İlgili sektörün yabancı insan kaynağına bağlı olmaması şartıyla on ilâ yirmi yıllık bir koruma süresi öngörmüştür. Diğer taraftan korumacılıkta güçlükler bulunduğunu, bunun da Avrupa ülkelerinin kendine pazar araması merkezinde toplandığını belirtmiştir. Böyle olunca serbest ticareti kabul edip sanayi okulları yoluyla sanayi ülkesi haline gelmesinin zorluğunu Avrupa ülkelerinde sanayinin yüz yıllık geçmişine dayandırmıştır. Burada belirtilmesi gereken önemli nokta, bu açıklamalar her ne kadar *bebek sanayi tezi*ni çağırırsa da Akyiğitzade Musa Bey'in *bebek sanayi tezi* ya da benzeri bir hipotezi ne açıkladığı ne de tanımladığıdır. Bununla birlikte ortaya koyduğu açıklamalardan Akyiğitzade Musa Bey'in *bebek sanayi tezi*yle sınırlı olmak üzere geçici süreliğine korumacılık yanlısı olduğu belirtilebilir.

Diğer taraftan Akyiğitzade Musa Bey sanayileşme yönünde stratejik bir plan önermemiştir. Burada dolaylı olarak gümrük vergisinin yeterli olmadığını belirtmiştir. Açık bir şekilde politika önermemesinin Abdülhamit yönetiminin muhalif düşüncelere ve hareketlere yönelik baskılarından kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir. Mısır vilayetiyle ilgili olarak Mehmet Ali Paşa'nın korumacı iktisat politikaları uygulamalarını örnek olarak göstermemesi bu bağlamda değerlendirilebilir.

Başka bir sonuç Akyiğitzade Musa Bey'in iktisat politikaları tercihinde genel olarak serbest ticaret yanlısı olduğudur. Şöyle ki gelişmenin alt aşamalarındaki ülkelerin sanayi aşamasına geçince serbest ticaret politikaları uygulayacağını kabul eder. Bundan başka sanayileşme aşamasına gelene kadar tatbik edilecek korumacı uygulamalar geçici nitelikte olup tarım ürünleri ve lüks mallar ithalatında herhangi bir korumacı politika önermez. Bu nedenle Osmanlı iktisat tarihi yazınında Akyiğitzade Musa Bey'in korumacı ya da ılımlı korumacı olarak gösterilmesi isabetsiz değerlendirmeler olarak kabul edilmelidir.

Son olarak Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında; kapitülasyonlara bağlı olarak bağımsız bir dış ticaret politikası belirleyip izleyemediği, hem teşvik mevzuatının dağınık olması hem de genel bir teşvik politikasının bulunmamasına bağlı olarak ülke içi üretim faaliyetlerine yönelik teşvik politikası araçlarından da yararlanamadığı ve kapitalist bir zihniyet dönüşümünün henüz ortaya çıkmadığı bulguları karşısında esasında korumacı iktisat politikaları uygulama noktasında herhangi bir imkâna sahip olmadığı uygun bir değerlendirme olmaktadır.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı: Yazar, makalenin tümünü tek başına hazırladığını beyan etmiştir.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Yazar, herhangi bir kişi ya da kurumdan destek almadığını beyan etmiştir.

Çatışma Beyanı: Yazar, kendisi ve üçüncü taraflar açısından herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Raporu Gerekliği Beyanı: Yazar, makalede etik kurul raporuna ihtiyaç duyulmadığını beyan etmiştir.

Kaynakça

- Akyiğitzade, M. (2016). İlm-i servet veyahud ilm-i iktisat. İçinde G. C. Albayrak, H. Genç & S. Ç. Kocakaplan (Eds.), *Osmanlı'da modern iktisadın izinde 2: İlm-i servet veyahut ilm-i iktisat* (ss.51-274). Dergâh Yayınları.
- Albayrak, G. C., Genç, H. & Kocakaplan, S. Ç. (Eds.). (2016). Giriş. İçinde *Osmanlı'da modern iktisadın izinde 2: İlm-i servet veyahut ilm-i iktisat* (ss.13-49). Dergâh Yayınları.
- Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu'da iktisadi değişim*. Turhan Kitabevi Yayınları.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (4. bs.). Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2013). *Türkiye iktisat tarihi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (2017). *Felsefe ve toplum yazıları*. Yapı Kredi Yayınları.
- Blaisdell, D. C. (2008). *Dünyâ-ı Umûmiyye: Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa mali denetimi* (3. bs., A. İ. Dalgıç, Çev.). Nesnel Yayınları.
- Bozpinar, C. (2018). *Osmanlı Devleti'nde iktisadi zihniyet ve sanayileşme sorunsalı: Bursa ipek sektörü örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi.
- Bozpinar, C. (2020). Weberyen subjektif rasyonalite: Osmanlı iktisadi zihniyeti. *Efil Journal*, 3(9), 126-45.
- Bozpinar, C. (2021). Osmanlı iktisadi düşüncesinde liberal iktisat: Mehmed Cavid Bey. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(78), 808-18. <https://doi.org/10.17755/esosder.765213>.
- Budan, C. Y. (t.y.). *Türk iktisat düşüncesinde himayeci usul kavramının ilk teorisyeni: Ahmet Mithat Efendi*. <http://www.isamveri.org>.
- Çağman, E. (2018). Ahmet Mithat Efendi'nin 'Hallu'l-Ukad' adlı eserinde Avrupalı iktisatçılara yaklaşımı. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 18, 321-40.
- Çakmak, D. (2012). *Osmanlı iktisat düşüncesinin evrimi: Societas ve universitas gerilimi* (2. bs.). Libra Kitap.
- Erder, L. T. (1978). Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler: 1835-1865. *ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 111-22.
- Georgeon, F. (2006). Ahmed Midhat'a göre ekonomi-politik. İçinde *Osmanlı-Türk Modernleşmesi: 1900-1930* (ss.141-57, A. Berktaş, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Güler, M. N. (2005). Günümüzdeki iktisat (ekonomi) biliminin adlandırılma problemi. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18(4), 377-86.
- Kabakcı, E. S. (2016). *Ahmet Midhat Efendi'nin iktisadi görüşleri ile o dönemin iktisat politikalarının uyumu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Maltepe Üniversitesi.
- Kaygalak, S. (2008). *Kapitalizmin taşrası: 16. yüzyıldan 19. yüzyıla Bursa'da toplumsal süreçler ve mekânsal değişim*. İletişim Yayıncılık.
- Kılınçoğlu, D. T. (2012). *The political economy of Ottoman modernity: Ottoman economic thought during the reign of Abdulhamid II -1876-1909* (Yayımlanmamış doktora tezi). Princeton University.
- Kibritçioğlu, A. (1996). *Friedrich List's infant industry argument*. Munich Personal RePEc Archive, <https://mpra.ub.uni-muenchen.de>.
- List, F. (1909). *National political economy*. Longmans, Green, and Co.

- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e iktisadî düşüncenin gelişmesi: 1838-1918. İçinde *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss.618-34). İletişim Yayınları.
- Midhat, A. (2005a). Ekonomi politik. İçinde E. Erbay & A. Utku (Eds.), *Ahmed Midhat: İktisat metinleri* (ss.95-188). Çizgi Kitabevi.
- Midhat, A. (2005b). Düğümlerin çözümü. İçinde E. Erbay & A. Utku (Eds.), *Ahmed Midhat: İktisat metinleri* (ss.275-359). Çizgi Kitabevi.
- Noviçev, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürgeleştirilmesi* (N. Dinçer, Çev.). Onur Yayınları.
- Okay, M. O. (1989). Ahmed Midhat Efendi. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss.100-3). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ökçün, A. G. (Ed.). (1997). *Osmanlı sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistikleri*. Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Özkoç, Ö. (2014). Mısır modernleşmesinin tarihsel kökenleri: Mehmet Ali Paşa Dönemi üzerine bir inceleme. *Memleket Siyaset Yönetim*, 21, 219-50.
- Özkoç, Ö. (2015). *Mısır'ın uzun 19. yüzyılı: Modernleşme, merkezileşme ve özerklik*. Ayrıntı Yayınları.
- Quataert, D. (2011). *Sanayi Devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü* (3. bs., T. Güney, Çev.). İletişim Yayınları.
- Rothbard, M. N. (1995). *Economic thought before Adam Smith: An Austrian perspective on the history of economic thought* (Cilt 1). Edward Elgar Publishing.
- Sayar, A. G. (2013). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması* (5. bs.). Ötüken Neşriyat.
- Şenel, Ş. & Pulat, H. (2018). Akyiğitzade Musa Bey ve Metin Gazetesi. *Tarih Okulu Dergisi*, 33, 567-88.
- Tekin, M. (2011). Tercümân-ı Hakikât. İçinde *İslam Ansiklopedisi* (Cilt 40, ss.497-8). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Teoman, Ö. & Kaymak, M. (2010). 19. yüzyılda Osmanlı'da ticari tarım: Batı Anadolu ve Mısır'da pamuk üretimi merkezli bir karşılaştırma. *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri* (ss.435-50). İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Teoman, Ö. & Bozpinar, C. (2020). XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ve Japonya'da sanayisizleşme: İpekli imalatı üzerine karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(1), 157-79.
- Toprak, Z. (2019). *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Türkoğlu, İ. (2006). Mûsâ Akyiğitzâde. İçinde *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 31, ss.213-4). Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ulutan, B. (1978). *İktisadî doktrinler tarihi*. Ötüken Neşriyat.
- Yılmaz, Ş. E. (1992). *Dış ticaret kuramlarının evrimi*. Gazi Üniversitesi Yayınları.